

ВІДГУК
ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА –
доктора юридичних наук, доцента кафедри людських прав
юридичного факультету Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
Гураленко Наталії Анатоліївни
на дисертацію та автореферат Олійник Уляни Миколаївни
«Право на свободу думки, совісті та релігії у філософсько-правовому вимірі»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
зі спеціальності 12.00.12 – філософія права

Втрата загально визнаних та загальнолюдських цінностей трансформує правову державу у тоталітарну, дезорганізовує суспільство, веде до його поляризації та розколу. Відтак, відкриті результати такого нівелювання – нехтування недоторканості людського життя, свавільне перевищення повноважень органами влади, ігнорування європейських стандартів у сфері прав людини, основних конституційних принципів.

Суспільні перетворення нашого часу, спричинені поступом науково-технічного знання, суттєво розширили сферу свободи й автономії індивіда, дієва повага до яких має бути забезпечена в тому числі й державно-юридичними засобами. Виразом загальної тенденції до розширення змісту й обсягу основоположного права людини на самоідентифікацію, самовизначення й самореалізацію є урізноманітнення форм реалізації права на свободу думки, совісті, релігії. Це право є одним з загально визнаних ціннісних здобутків людства, яке в ході свого існування не лише підтвердило своє важливе місце в системі природних і невід'ємних прав і свобод людини, а й довело свою значущість для розвитку вільної особистості, демократичного суспільства і правової держави в цілому.

Право на свободу думки, совісті, релігії виступає «наріжним каменем» для багатьох інших особистісних і культурних прав. Його порушення негативно впливає на інші права людини, зокрема право на життя, фізичної цілісності, свободи та безпеки особи, право на свободу висловлення, мирні зібрання та об'єднання, освіту, право на свободу пересувань, національність тощо. Разом із тим, незважаючи на таку загальну значущість, сучасний світ ще не позбувся релігійної нетерпимості, переслідувань за релігійною та світоглядними ознаками. Відчутним є значне загострення останніми роками в окремих державах Європи проблем вільного формування світоглядно-сміслової бази буття особистості. Не дивлячись на те, що ідеал свободи думки, совісті, релігії визнаний практично в усьому світі, а його принципи легітимізовані, останні, на жаль, часто залишаються декларативними і нерідко поза межами правового поля.

З огляду на зазначене та положення, викладені дисертантом (в авторефераті (А) на сторінці 1-2, у рукописі дисертації (Д) на сторінках 13-14), актуальність теми є обґрунтованою та не викликає сумнівів.

Закономірним із огляду на актуальність теми є **зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами**. Як відзначає дисертантка (А: 2, Д: 15), наукове дослідження здійснено відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, сформульованих у дисертації, є загалом достатнім. Цьому сприяло використання широкого спектру джерельної бази. Дисертанткою, як зазначається у рукописі дисертації, використано 218 джерел, у яких відображено різні аспекти проблематики.

Також дослідження дисертантки загалом містить **значну методологічну компоненту**. Методологічний ступінь обґрунтованості результатів дослідження характеризується та зумовлений наступним: в роботі з позицій методологічного плюралізму та, зокрема, методологічного інструментарію представлено результати осмислення проблематики філософсько-правового аналізу права на свободу думки, совісті та релігії.

У цілому методологічну базу дисертаційного дослідження, в якій інтегрувалися філософські та правові концепти проблеми закону у структурі правової реальності можна визнати слушною. Використання автором дисертації широкого спектру методів та наукових підходів, зокрема, методів діалектичного, порівняльно-правового, історико-правового, системно-структурного, соціологічного, аналізу та синтезу, узагальнення, абстрагування та інших дало можливість здійснити філософсько-правовий аналіз права на свободу думки, совісті та релігії.

Наявна дисертація, автореферат та опубліковані роботи свідчать, що їх автором проведено ґрунтовне наукове дослідження. На основі застосування системи методів та вивчення існуючих ідей і категорій, автором не лише чітко визначено завдання дослідження – охарактеризувати стан розробленості філософсько-правових досліджень за обраною темою; визначити методологічні засоби дослідження права на свободу думки, совісті та релігії; здійснити історико-правовий аналіз розвитку понять «свобода думки», «свобода совісті», «свобода релігії»; визначити поняття права на свободу думки, совісті та релігії; охарактеризувати правове забезпечення гарантій реалізації права на свободу думки, совісті та релігії в Україні; проаналізувати в контексті філософсько-правових підходів практику Європейського суду з прав людини стосовно застосування права на свободу думки, совісті та релігії (А: 2-3, Д: 15–16), а й виокремлена мета, якою є комплексне філософсько-правове дослідження права на свободу думки, совісті та релігії (А: 2; Д: 15).

Використання філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження забезпечили достовірність результатів дослідження. При цьому обґрунтованість отриманих автором наукових результатів базується на достатньо переконливій аргументації висловлених положень і висновків, послідовності та логіці викладу матеріалу, єдності всіх структурних підрозділів роботи.

Дисертація складається з анотацій, вступу, трьох розділів, які об'єднують 6 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

У вступі обґрунтовано актуальність, продемонстровано зв'язок дослідження з науковими планами та програмами, визначено його мету і завдання, об'єкт та предмет, а також методологію, висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведені дані про апробацію, структуру й обсяг роботи.

Перший розділ «Основоположні засади дослідження права на свободу думки, совісті та релігії» виконаний у повній відповідності з нормативними вимогами, присвячений огляду літератури за темою та характеристиці методології дослідження.

Другий розділ «Формування концепції права на свободу думки, совісті та релігії у філософії права» поєднує два змістовно пов'язані між собою підрозділи. У них, зокрема, здобувачка розгортає філософське розуміння права на свободу думки, совісті та релігії на кожному з історичних періодів, осмислює його філософсько-правові засади та дає авторське визначення.

У третьому розділі, «Праксеологія права на свободу думки, совісті та релігії в Україні», здобувачка звертається до ціннісних проблем цього права, аналізує сучасний стан його розвитку, позитивні якості, аналізує практику Європейського суду з прав людини доводячи що свободу думки, совісті та релігії варто розглядати як одне право, як одну свободу, особливу цінність, яка означає можливість кожного сповідувати, обирати та змінювати релігійні погляди, переконання.

Новизна та достовірність наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації засвідчена використанням теоретичних здобутків вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували тему. Роботі загалом властивий комплексний характер монографічного дослідження та наукова новизна в *методологічному аспекті*.

Найсуттєвіші результати, які відображають внесок дисертації (дисертантки) у розробку означеної проблеми, зводяться до наступних положень (А: 4, Д: 17-19).

Дисертантка, зокрема, вважає, що уперше:

- визначено поняття права на свободу думки, совісті та релігії в філософському контексті як сукупність правових норм, що відображають особливу якість універсальну визначеність людського буття, дають можливість кожній людині вільно, без дискримінації та переслідувань з боку держави та суспільства здійснювати самовизначення в духовній, світоглядній, політичній сферах, а також здатність до творчої самореалізації на основі ціннісно-орієнтованого вибору та узгодження всіх ціннісно-смыслових параметрів зі своїми життєвими установками;

- доведено, що право на свободу думки, совісті та релігії необхідно розглядати в загальнолюдському контексті як одну із найвищих соціальних цінностей, яка перебуває в тісному зв'язку зі світоглядним буттям особи та дає змогу досягти згоди між групами людей з різним світоглядом, оскільки це природне невідчужуване право кожної людини на вільний, узгоджений з власною совістю вибір відповідних духовних цінностей і орієнтирів. Тому його реалізація є важливим критерієм оцінки гуманістичної сутності держави, її демократичності;

- право на свободу думки, совісті та релігії запропоновано віднести до нової групи прав, а саме до морально-духовних прав, оскільки воно є однією

із найвищих соціальних цінностей і несе за собою відповідальність людини перед самою собою, як носієм найвищих моральних та духовних цінностей;

- обґрунтовано системоутворюючий характер права на свободу думки, совісті та релігії, оскільки без його реалізації решта прав втрачають свій зміст, залишаючись декларацією. Саме з ним людина усвідомлює себе, знаходить сенс і визначає своє місце в житті. Від нього залежать здатність індивіда самореалізуватися в особистість; можливість подолати суперечності між тенденціями, зумовленими випереджаючим розвитком цивілізації і природою людини; здатність держави до сталого розвитку без соціальних вибухів і потрясінь; вміння світової спільноти знайти шляхи до вирішення глобальних проблем, що стоять перед людством;

- розкрито позитивні якості сучасного стану розвитку права на свободу думки, совісті та релігії, а саме: соціальну цінність, формальну визначеність, забезпечення державою, реалізація в конкретних життєвих відносинах, усвідомлено необхідний умовний характер;

Дисертанткою удосконалено:

- положення про співвідношення та розмежування понять «свободи совісті» та «свободи віросповідань». Встановлено, що свобода совісті охоплює все різноманіття форм систем світоглядної орієнтації, і становить наявність єдиного правового інституту. Свобода віросповідання не тільки є складовою інституту свободи совісті, але і поглинається ним;

В дисертації набуло подальшого розвитку:

- методологічні підходи до пояснення сутності права на свободу думки, совісті та релігії у відповідності із неklasичним ідеалом науковості. У сукупності застосування філософських, загальнонаукових та спеціальних методів, виділено, що право на свободу думки, совісті та релігії є важливим елементом правової реальності, який має нормативну форму свого вияву, відображає відповідність людському виміру та можливості щодо забезпечення інших прав, свобод та інтересів;

- теза про те, що це право можна розглядати як цілісний феномен правової дійсності (а не три різних права), що залежить від рівня демократизму в державі та ступеня розвитку громадянського суспільства;

- ліберально-комунітарні тенденції при вирішенні справ Європейським судом з прав людини. Зроблено висновок про те, що у минулому, дійсно, юридично-правові погляди суддів були побудовані на філософії лібералізму з її наголосом на приматі індивідуальних прав та особистої автономії щодо інших цінностей, насамперед комунітарних.

Загалом, поділяємо думку про те, що дисертантка має підстави вважати низку висновків обґрунтованими.

Разом із цим, дисертаційне дослідження, як і будь-яка творча праця, містить певні дискусійні моменти, спірні положення, висвітлення яких сприятиме більш повній та об'єктивній характеристиці результатів дисертаційного дослідження. Представимо деякі з них детальніше:

1. Серед вагомих теоретичних положень, сформульованих у дисертації, автор наводить твердження, згідно з якими «свобода думки, совісті та релігії у філософському контексті розглядається як універсальна визначеність людського буття» (Д : 17, 142), а «розвиток міжнародних і національних інститутів права на свободу совісті, релігії значною мірою сприяють зміцненню й поглибленню глобальної універсалізації цих прав» (Д : 22).

Із погляду теоретичної рефлексії, визначені положення безперечні. Однак їх дієвість і практична реалізація з позиції культурно-релятивістського підходу – під великим знаком питання. Останнє зумовлюється тим, що право на свободу думки, совісті, релігії реалізується в тій або іншій державі з урахуванням варіацій її культурних, національних, релігійних особливостей. Ідентичність кожної культури є вираженням особової ідентичності людини та її права на свободу думки, совісті, релігії. Відповідно специфіка культурних традицій, звичаїв, цінностей різних народів визначальна у процесі інтерпретації права на свободу думки, совісті, релігії й практики його реалізації та захисту.

Враховуючи вищесказане, вважаємо за доцільне застерегти дисертантку від надмірної теоретичної ідеалізації та абсолютизації універсалізації права на свободу думки, совісті, релігії, характеристики останньої переважно з позиції її позатериторіальної загальної значущості. Робота суттєво виграла б, якби автор, поряд з аксіологічним виміром проблеми, більшу увагу звернула на синтез провіденціальної ролі універсалізації права на свободу думки, совісті, релігії з крайніх позицій її сприйняття – сакрального (універсалізація права на свободу думки, совісті, релігії як основа міжкультурного діалогу та базовий орієнтир для всіх учасників світової спільноти) і профанного (універсалізація права на свободу думки, совісті, релігії як ігнорування культурної різноманітності, національної та регіональної ідентичності, суспільних особливостей окремих цивілізацій).

2. У дисертації зміст понять свободи думки, совісті, релігії автор розкриває через категорію можливостей. Так, у положеннях та висновках, що становлять наукову новизну одержаних результатів дослідження запропоновано визначення **«свободи думки як можливості індивіда без будь-якого ідеологічного контролю вибирати для себе систему духовних і моральних цінностей, які охоплюють всі аспекти інтелектуального і духовного життя людини»** (Л: 183). **«свободи совісті як здатності особистості до осмислення та оцінки різних світоглядних орієнтирів самовизначення щодо них, їх оцінки, самореалізації в духовній реальності без будь-якого силового примусу, лише за велінням власної совісті»** (Л : 183). **«свободи релігії як можливості особистості без будь-якого зовнішнього примусу сповідувати, практично здійснювати свої релігійні погляди як колективно, так і самотійно або ж утримуватися від їх здійснення»** (Л : 184). Завважимо принагідно, що в правовій доктрині можна зустріти позицію, згідно з якою категорія «можливостей» використовується як основоположна при визначенні «суб'єктивного права». Оскільки в дослідженні не розкривається питання співвідношення та розмежувань понять «свобода думки, совісті, релігії» та «суб'єктивне право», виникають питання, чи в такій авторській дефініції поняття свободи думки, совісті, релігії не перемішується виключно в площині суб'єктивного права. Хотілось б чіткіше почути думку дисертантки щодо того, як слід співвідносити ці поняття – як діалектично взаємопов'язані, але різнозначні чи як ідентичні?

3. Внутрішня свобода думки, переконань, совісті, віри, світоглядлу торкається лише психічної сфери життєвості особистості. Вілтак, право як спеціально-соціальне (юриличне) явище може лише декларувати, визнавати такі можливості, проте воно не здатне їх регулювати, забезпечувати їхнє виконання. Водночас загальнотеоретичну модель права

на свободу думки, совісті, релігії складають не лише етичний (внутрішній), але й власне юридичний (зовнішній) аспекти.

Зовнішній прояв переконань або вірвань особи, на відміну від внутрішньої свободи, за умови відповідності вимогам легітимності, необхідності та доцільності, може бути обмежено законом. Враховуючи вищесказане, вважаємо, що в дисертаційному дослідженні автором доцільно акцентується увага на розрізненні двох сфер існування свободи думки, совісті, релігії: внутрішній елемент (свобода особи щодо власних думок, совісті та віросповідання) та зовнішній елемент (свобода вираження своєї релігії чи вірвання, яка може підлягати обмеженню). Разом із тим, в дисертаційному дослідженні слід було б приділити більше уваги аналізу визначення обсягу обмеження права на свободу совісті, релігії та переконань щодо деяких спеціальних суб'єктів (наприклад, військовослужбовців, священнослужителів та осіб, які працюють за контрактом).

Дисертаційне дослідження було б ще досконалішим, якби в ньому автор висловив свою позицію щодо доцільності при юридичному забезпеченні прав людини заміни виконання окремих юридичних обов'язків, несумісних із релігійними чи іншими переконаннями людини.

4. Не конкретизованими можна вважати такі положення дисертаційного дослідження:

У дисертації автор стверджує, що «в сучасній українській державі стає очевидним, що антиконституційні пропеси в сфері свободи совісті набули характеру державної політики й остаточно вийшли з-під контролю суспільства. Влада систематично порушує конституційні принципи свободи совісті, світськості держави й рівності релігійних об'єктів перед законом, рівності прав і свобод громадянина, незалежно від ставлення до релігії, переконань, що становлять основу ладів, і фактично тримає для цього на службі державних чиновників і вчених для наукополітичного обґрунтування своєї політики» (Д : 157). Вважаємо, висловлена думка повинна бути належно аргументована. При цьому логічно було б скористатись такими аргументами як аналіз чинного законодавства, дані соціологічних опитувань, резонансні події тощо.

Потребує долаткової аргументації й положення рецензованої розвідки про доцільність віднесення права на свободу думки, совісті та релігії до четвертого покоління прав людини і громадянина (Д : 30).

Актуалізуючи, що «право на свободу думки, совісті та релігії варто віднести не до особистих чи політичних прав, а до нової групи прав, а саме морально-духовних» (Д : 183), дисертантці слід було чітко визначити, який критерій обрано нею як визначальний при класифікації прав людини на традиційні та нові групи, а також який зміст вона вкладає у саме поняття «нова група прав людини»?

Наведені вище зауваження не спростовують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження У.М. Олійник. Певною мірою вони доповнюють об'єктивну характеристику практичної складності та значущості теми проведеного дослідження, засвідчують внесок дисертантки в розвиток філософії права в Україні.

Результати наукового дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності задля посилення обґрунтованості нормативно-правових актів під час їх проектування, а також у правозастосовній діяльності для підвищення ефективності процесу вирішення юридичних спорів.

Оформлення дисертації відповідає вимогам, що ставляться у «Порядку присудження наукових ступенів» (п.п. 9, 11, 12, 13), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567.

Зміст дисертації відповідає спеціальності 12.00.12 – філософія права, за якою вона подається до захисту, а зміст автореферату є ідентичним до основних положень дисертації.

Наукові положення, висновки, рекомендації, сформульовані у дисертації, викладені у працях дисертантки, які у достатній кількості опубліковані у фахових виданнях.

Отже, кандидатська дисертація Олійник Уляни Миколаївни є самостійною завершеною працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності є внеском у розвиток філософії права, а її автор, Олійник Уляна Миколаївна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата юридичних наук.

Офіційний опонент:

Н.А. Гураленко

доктор юридичних наук, доцент
кафедри людських прав
юридичного факультету
Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
22 листопада 2018 року

Підпис *Гураленко Н.А.* засвідчую
Учений секретар Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
Людська Н.О.
"23" листопада 2018 р.

